

کتاب‌شناسی مهدویت در اهل سنت

حجت‌الاسلام والمسلمین سید مصطفی عبداللہ زاده*

مقدمه

اعتقاد به ظهور منجی، کم‌وبیش در ادیان الهی ریشه دارد.^۱ باور به اصل مهدویت و حکومت فراگیر و عادلانه امام مهدی علیه السلام از مسائلی است که همه مذاهب اسلامی بر آن اتفاق نظر دارند و مختص به پیروان مکتب اهل بیت علیهم السلام نیست؛ بلکه دیدگاه اهل سنت نیز با شیعه در این مسئله یکی است، یعنی هنگامی که دنیا پر از ظلم و جور شده باشد، حضرت ظهور می‌کند و جهان را پر از عدل و داد می‌کند. اهل سنت منجی را هم نام و هم کنیه پیغمبر صلی الله علیه و آله و ملقب به مهدی علیه السلام معرفی کرده‌اند.^۲

چون اعتقاد به امام مهدی علیه السلام و ظهور آن حضرت در دیدگاه اهل سنت اصالت دارد و یکی از مهم‌ترین مسائل اسلامی به‌شمار می‌رود، محدثان و علمای اهل سنت تنها به وجود روایات مهدویت در کتاب‌های مختلف بسنده نکرده‌اند؛ بلکه کتاب‌های متعددی درباره حضرت مهدی علیه السلام تألیف کرده‌اند. فراوانی اخبار مهدویت در کتب حدیثی اهل سنت باعث شده بود حتی وهابی‌ها و غیر مقلدین هم کتاب‌های متعددی درباره امام مهدی علیه السلام تألیف کنند؛ اما امروزه در مجامع اهل سنت کمتر به موضوع مهدویت، پرداخته می‌شود؛ از این رو برخی از اهل سنت در شبکه‌ها و فضای مجازی این‌گونه ترویج می‌کنند که باور به اصل مهدویت از معتقدات

* پژوهشگر گروه علمی امت و تمدن، پژوهشکده باقرالعلوم علیه السلام.

۱. محمدبن ابی بکر ابن قیم جوزی، المنار المنیف، ص ۱۵۴: «فَأَلْمَلُ الثَّلَاثُ (یهود، مسیحیت و اسلام) تَنْتَظِرُ إِمَامًا قَائِمًا يَأْتِيهِمْ فِي آخِرِ الزَّمَانِ».

۲. ابوداود سجستانی، سنن ابی داود، ج ۴، ص ۱۰۶ و ۱۰۷ و حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، ج ۴، ص ۶۰۰.

شیعه شمرده می‌شود. این نوشتار در پی آن است که آیا اهل سنت درباره مهدویت کتاب‌های مستقلی نوشته‌اند؟ به بیان دیگر، آیا مذاهب اربعه اهل سنت به‌صورت جداگانه کتابی درباره مهدویت نوشته‌اند؟ آیا وهابیت و غیر مقلدین نیز درباره مهدویت کتابی نوشته‌اند؟ در پاسخ به این پرسش‌ها، مقالات یا کتاب‌هایی با عنوان کتاب‌شناسی مهدویت نوشته شده است؛ اما امتیاز این مقاله در آن است که تواتر اخبار مهدویت از نگاه علمای اهل سنت بررسی و کتاب‌های نوشته‌شده درباره مهدویت بر اساس مذهب نویسندگان آن‌ها، تفکیک شده است؛ همچنین به کتاب‌های وهابیت و غیر مقلدین در این باره نیز معرفی شده است.

تواتر روایات مهدویت

اخبار مهدویت با طرق متعددی در منابع حدیثی اهل سنت ذکر شده است؛ لذا بسیاری از علمای اهل سنت حتی غیر مقلدین به متواتر بودن این موضوع تصریح کرده‌اند. ابوالحسین محمد بن حسین بن ابراهیم سجستانی آبری شافعی (۳۶۳ ق) که از محدثان بزرگ اهل سنت به‌شمار می‌رود، در کتاب مناقب الشافعی به تواتر احادیث امام مهدی علیه السلام تصریح کرده و می‌نویسد:

قد تواترت الأخبار واستفاضت بكثرة روايتها عن المصطفى صلى الله عليه وسلم، یعنی فی المهدی. و أنه من اهل بیت النبى صلى الله عليه وآله، وأنه يملك سبع سنين ويملا الأرض عدلاً وأنه يخرج مع عيسى بن مريم ويساعده فى قتل الدجال بباب لد بأرض فلسطين وأنه يؤم هذه الأمة وعيسى، صلى الله عليه يصلى خلفه؛^۱ روایات به‌صورت متواتر و از طریق راویان متعدد از مصطفی (رسول خدا صلى الله عليه وآله)، درباره حضرت مهدی علیه السلام، نقل شده است که او از اهل بیت پیامبر است، هفت‌سال حکومت می‌کند و زمین را پر از عدل و داد خواهد کرد. او همان کسی است که حضرت عیسی علیه السلام، با او خروج کرده و او را در کشتن دجال در دروازه‌ای که در سرزمین فلسطین، یاری می‌کند. او امام این امت خواهد شد و حضرت عیسی، صلى الله عليه پشت سر او نماز می‌خواند.

قرطبی (۶۷۱ ق) علاوه بر اینکه در التذکرة بأحوال الموتى کلام آبری را نقل و تأیید می‌کند،^۲ در

۱. آبری سجستانی، مناقب الإمام الشافعی، ص ۹۵ و ۹۶.

۲. قرطبی، محمد بن أحمد، التذکرة بأحوال الموتى، ص ۱۲۰۵.

تفسیرش هم ادعای تواتر در این مسئله می‌کند.^۱ برزنجی (۱۱۰۳ ق) هم قائل است که روایات مهدی عجل الله فرجه به حد تواتر معنوی می‌رسد.^۲ سفارینی حنبلی (۱۱۸۸ ق) می‌نویسد:

بعضی از حفاظ و سرشناسان ائمه گفته‌اند: اینکه حضرت مهدی از نسل رسول خدا صلی الله علیه و آله است، به صورت متواتر نقل شده است؛ پس جایز نیست از این قول، عدول کرد و به دیگر اقوال توجه شود... روایات درباره خروج مهدی بسیار است؛ به طوری که به حد تواتر معنوی می‌رسد. این روایات در علمای اهل سنت شیوع شده و از اعتقادات آن‌ها شمرده شده است... از صحابه و تابعین و تابع تابعین روایات متعددی روایت شده تا جایی که از مجموع این روایات علم قطعی حاصل می‌شود؛ پس ایمان به خروج مهدی عجل الله فرجه واجب است؛ چنانچه نزد اهل علم مقرر و در عقاید اهل سنت و جماعت تدوین شده است؛ همان طوری که شیعیان نیز بر این مسئله اعتقاد دارند؛ اما گمان کرده‌اند که حضرت مهدی عجل الله فرجه همان محمد بن الحسن العسکری علیه السلام است.^۳

بسیاری از علمای اهل سنت همچون مزی (۷۴۱ ق)،^۴ ابن حجر عسقلانی (۸۵۲ ق)،^۵

۱. قرطبی، محمد، الجامع لأحكام القرآن، ج ۸، ص ۱۲۱ و ۱۲۲: «وقیل: المهدی هو عیسی فقط و هو غیر صحیح؛ لأن الأخبار الصحاح قد تواترت علی أن المهدی من عترتة رسول الله صلی الله علیه وسلم، فلا يجوز حمله علی عیسی».

۲. محمد بن رسول برزنجی، الإیضاة لأشراط الساعة، ص ۲۱۵.

۳. محمد بن أحمد سفارینی حنبلی، لوامع الأنوار البهیة، ج ۲، ص ۷۳ و ۸۴: «بَلْ قَالَ بَعْضُ حُفَاظِ الْأُمَّةِ وَأَعْيَانِ الْأَئِمَّةِ أَنَّ كَوْنَ الْمَهْدِيِّ مِنْ ذُرِّيَّتِهِ، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِمَّا تَوَاتَرَ عَنْهُ ذَلِكَ فَلَا يَسُوغُ الْعُدُولَ وَلَا الْإِلْتِفَاتَ إِلَى غَيْرِهِ... وَقَدْ كَثُرَتْ بِخُرُوجِهِ الرَّوَايَاتُ حَتَّى بَلَغَتْ حَدَّ التَّوَاتُرِ الْمَعْنَوِيِّ وَشَاعَ ذَلِكَ بَيْنَ عُلَمَاءِ السُّنَّةِ حَتَّى عُدَّ مِنْ مُعْتَقَدَاتِهِمْ... وَقَدْ رَوَى عَمَّنْ ذَكَرَ مِنَ الصَّحَابَةِ وَغَيْرِ مَنْ ذَكَرَ مِنْهُمْ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ بِرَوَايَاتٍ مُتَعَدِّدَةٍ وَغَنِ التَّابِعِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مَا يَفِيدُ مَجْمُوعَهُ الْعِلْمَ الْقَطْعِيَّ بِالْإِيْمَانِ بِخُرُوجِ الْمَهْدِيِّ وَاجِبٌ كَمَا هُوَ مُقَرَّرٌ عِنْدَ أَهْلِ الْعِلْمِ وَمُدَوَّنٌ فِي عَقَائِدِ أَهْلِ السُّنَّةِ وَالْجَمَاعَةِ وَكَذَا عِنْدَ أَهْلِ الشِّيْعَةِ أَيْضًا لَكِنَّهُمْ زَعَمُوا أَنَّهُ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الْعَسْكَرِيِّ».

۴. مزی، یوسف بن عبد الرحمن، تهذیب الکمال فی أسماء الرجال، ج ۲۵، ص ۱۴۹.

۵. ابن حجر عسقلانی، فتح الباری شرح صحیح البخاری، ج ۶، ص ۳۹۳ و همو، تهذیب التهذیب، ج ۹، ص ۱۴۴.

سخاوی (۹۰۲ ق)،^۱ سیوطی (۹۱۱ ق)،^۲ ابن حجر هیتمی (۹۷۴ ق)،^۳ زرقانی مالکی (۱۱۲۲ ق)،^۴ کتانی (۱۳۴۵ ق)^۵ و حتی ابن قیم (۷۵۱ ق)^۶ تواتر آبروی را نقل و تأیید کرده‌اند. غیر مقلدین و علمای وهابی همچون شوکانی (۱۲۵۰ ق)،^۷ صدیق حسن خان قنوجی (۱۳۰۷ ق)^۸ و بن باز (۱۴۲۰ ق)^۹ قائل‌اند که روایات امام مهدی علیه السلام به حد تواتر رسیده است. عظیم‌آبادی (۱۳۲۹ ق)^{۱۰} و تویجری (۱۴۱۳ ق)^{۱۱} تواتر علما را نقل و تأیید کرده‌اند.

کتاب‌های اختصاصی اهل سنت درباره مهدویت

کتاب‌های اهل سنت که از مهدویت یاد کرده‌اند، به دو دسته عمده تقسیم می‌شود:
یک. کتاب‌های روایی عمومی اهل سنت که محدثان اهل سنت، روایات مهدویت را در ذیل عنوان کتاب الفتن،^{۱۲} باب خروج المهدی،^{۱۳} کتاب المهدی،^{۱۴} باب المهدی،^{۱۵} ما جاء فی

۱. محمد بن عبدالرحمن سخاوی، فتح المغیث بشرح الفیه الحدیث للعراقی، ج ۴، ص ۲۳.
۲. سیوطی، الحاوی للفتاوی، ج ۲، ص ۱۰۳.
۳. ابن حجر هیتمی، الصواعق المحرقة، ج ۲، ص ۴۸۰ و همو، المختصر فی علامات المهدی المنتظر، ص ۲۳.
۴. زرقانی مالکی، شرح الزرقانی علی المواهب اللدنیة، ج ۷، ص ۳۹۳.
۵. محمد کتانی، نظم المتناثر من الحدیث المتواتر، ص ۲۲۶.
۶. ابن قیم جوزیه، المنار المنیف فی الصحیح والضعیف، ص ۱۴۱.
۷. به نقل از صدیق حسن خان قنوجی و عظیم‌آبادی: محمد صدیق خان قنوجی، الإذاعة لما كان وما يكون بين يدي الساعة، ص ۱۵۰ و ۱۵۱ و محمد شمس الحق عظیم‌آبادی، عون المعبود شرح سنن أبي داود، ج ۱۱، ص ۴۵۸.
۸. قنوجی، محمد صدیق خان، الإذاعة لما كان وما يكون بين يدي الساعة، ص ۱۴۹.
۹. عبدالعزیز بن عبدالله بن باز، مجموع فتاوی، ج ۴، ص ۹۸ و ۹۹: «فأمر المهدی أمر معلوم والأحادیث فیہ مستفیضة بل متواترة متعاضدة. وقد حکى غير واحد من أهل العلم: تواترها؛ كما حکاه الأستاذ فی هذه المحاضرة و هي متواترة تواترا معنويا لكثرة طرقها و اختلاف مخرجها و صحابتها و روايتها و ألفاظها؛ فهی بحق تدل علی أن هذا الشخص الموعود به أمره ثابت و خروجه حق».
۱۰. محمد شمس الحق عظیم‌آبادی، عون المعبود شرح سنن أبي داود، ج ۱۱، ص ۴۵۸.
۱۱. حمود بن عبدالله تویجری، إتحاف الجماعة، ص ۲۹۰ تا ۲۹۲ و همو، الاحتجاج بالأثر علی من أنكر المهدی المنتظر، ص ۴۳ تا ۴۵.
۱۲. عبدالله ابن ابی شیبہ، المصنّف فی الأحادیث والآثار، ج ۷، ص ۵۱۲ تا ۵۱۴؛ نعیم بن حماد مروزی، کتاب الفتن، ص ۳۳۲ تا ۴۰۸ و حاکم نیشابوری، المستدرک علی الصحیحین، ج ۴، ص ۵۴۷ تا ۶۰۱.
۱۳. ابن ماجه قزوینی، سنن ابن ماجه، ج ۲، ص ۱۳۶۵.
۱۴. ابوداود سجستانی، سنن أبي داود، ج ۴، ص ۱۰۶.
۱۵. عبدالرزاق صنعانی، المصنّف، ج ۱۱، ص ۳۷۱.

المهدی^۱ یا در بخش مربوط به نشانه‌های قیامت آورده‌اند؛^۲ چنانچه احمد بن حنبل احادیث گوناگون و متعددی را به‌طور پراکنده درباره اسم امام مهدی عجل الله فرجه، نشانه‌های ظهور و نزول عیسی علیه السلام، نقل می‌کند.^۳ تویجری (وهابی) و دیگران آوردند که نام و یاد مهدی در بین صحابه و بعد از صحابه تا زمان ما مشهور است و احادیث فراوانی درباره مهدی از صحابه و تابعین نقل شده و این احادیث نزد اهل سنت و جماعت^۴ مشهور است؛ چنانچه احمد، ابوداود، ترمذی، ابن ماجه، ابن حبان، حاکم و دیگران نقل کرده‌اند.^۵

دو. کتاب‌های اختصاصی اهل سنت درباره مهدویت که علمای اهل سنت از مذاهب اربعه حتی غیر مقلدین و وهابی‌ها به سبب اهمیت مسئله مهدویت و برای ردیه بر مدعیان دروغین مهدویت^۶ و منکرین مهدویت^۷ کتاب‌های گوناگون و مجزایی درباره مهدویت به نگارش درآورده‌اند؛ برای نمونه از علمای مذاهب اربعه اهل سنت و غیر مقلدین و وهابیت، کتاب‌هایی نام برده می‌شود که همگان به‌ویژه اهل سنت به آن توجه کرده‌اند.

حنفی‌ها

برخی از علمای حنفی درباره امام مهدی عجل الله فرجه، کتاب‌هایی نوشته‌اند که عبارت‌اند از:

۱. ترمذی، سنن الترمذی، ج ۴، ص ۷۵.
۲. نعیم بن حماد مروزی، کتاب الفتن، ص ۳۳۲ تا ۴۰۸.
۳. أحمد ابن حنبل شیبانی، مسند أحمد بن حنبل، ج ۱۷، ص ۲۵۴ و ۳۱۰ و ج ۳۷، ص ۷۰.
۴. جمهور علمای اهل سنت همچون ابن عابدین حنفی، صاوی مالکی، زینی دحلان، سلیمان بن عبدالوهاب، خلیل احمد سهارنپوری و دیگران وهابیت را خارج از اهل سنت و جزو خوارج شمرده‌اند؛ اما وهابیت خارجی، خودشان را اهل سنت و جزو اهل حدیث می‌شمارند.
۵. حمود بن عبدالله تویجری، الاحتجاج بالأثر علی من أنکر المهدی المنتظر، ص ۲۶ و ۲۷ و عبدالرحمان مبارکفوری، تحفة الأحوذی بشرح جامع الترمذی، ج ۶، ص ۴۰۱ و ۴۰۲.
۶. مثل سید محمد بن سید خان جونفوری.
۷. برخی از علمای اهل سنت مثل ابن خلدون و عبدالله بن زید بن محمود وهابی، اخبار مهدویت را تضعیف و منکر ظهور شده‌اند؛ چنانچه تویجری (وهابی) می‌نویسد: «إن قول ابن محمود هذا يعود علیه؛ فإنه قد قلد ابن خلدون فی أوهامه ألتی قالها فی أحادیث المهدی، و قلد الذین قلدوا ابن خلدون من المتأخرین؛ مثل رشید رضا، محمد فرید وجدی، أحمد أمين، المودودی وغيرهم من العصرین، الذین تکلموا فی أحادیث المهدی بغیر علم. و زعموا أنها کلمة ضعیفة». (حمود بن عبدالله تویجری، الاحتجاج بالأثر علی من أنکر المهدی المنتظر، ص ۴۹)

۱. تلخیص البیان فی علامات مهدی آخرالزمان نوشته احمد بن سلیمان رومی حنفی معروف به ابن کمال پاشا (۹۴۰ ق).^۱
۲. المهدی إلى ما ورد فی المهدی نوشته شمس الدین محمد بن طولون دمشقی حنفی^۲ (۹۵۳ ق).^۳
۳. البرهان فی علامات مهدی آخرالزمان نوشته علی بن حسام الدین متقی هندی (۹۷۵ ق) عالم بزرگ حنفی و صاحب کنز العمال.^۴ این کتاب یک مقدمه، سیزده باب و یک خاتمه دارد. نویسنده سبب تألیف این کتاب را در مقدمه چنین بیان کرده است که طایفه‌ای در هند، معتقد بودند سید محمد بن سید خان جونفوری که در چهل سالگی از دنیا رفته، همان مهدی منتظر است؛ لذا در رد بر آن‌ها این کتاب را تألیف کردم. او می‌افزاید که کتاب العرف الوزدی فی اخبار المهدی سیوطی را باب‌بندی و برخی از روایات جمع الجوامع سیوطی و عقد الدرر فی اخبار المهدی المنتظر را اضافه کرده است. نویسنده، فتوای علمای چهار مذهب را درباره مدعیان و منکران امام مهدی علیه السلام، متذکر شده است.
۴. المشرب الوردی فی مذهب المهدی نوشته عالم بزرگ حنفی ملا علی قاری حنفی (۱۰۱۴ ق).^۵ ابن عابدین حنفی می‌نویسد: «ملا علی قاری این کتاب را در رد کسانی نوشت که گمان می‌کردند امام مهدی علیه السلام، از ابوحنیفه تقلید می‌کند و در این کتاب بیان کرد که امام مهدی علیه السلام مجتهد مطلق است و احادیثی جعلی برخی از کذابین را رد کرده است». ^۶ ملا علی قاری در مقدمه کتاب می‌نویسد: «شیخ عبدالله هندی می‌گوید: امام مهدی بعد از ظهورش بر مذهب ابوحنیفه است. نقل و عقل بر این کلام دلالت ندارد». نویسنده در ادامه روایات متعددی برای مهدویت نقل می‌کند.
۵. الرد علی من حکم و قضی بأن المهدی الموعود جاء و مضی نوشته ملا علی قاری.^۷

---

۱. إسماعیل بن محمد بابانی بغدادی، هدیه العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، ج ۱، ص ۱۴۱.
۲. خیرالدین زرکلی، الأعلام، ج ۶، ص ۲۹۱.
۳. عبدالعلیم عبدالعظیم بستوی، المهدی المنتظر فی ضوء الأحادیث، ص ۱۳۰.
۴. عضو ملتقى أهل الحديث، الوفيات والأحداث، ص ۱۷۷.
۵. محمد عبدالحی لکنوی، التعلیق الممجّد علی موطأ محمد، ج ۱، ص ۱۰۷.
۶. محمد امین بن عمر ابن عابدین، رد المختار علی الدر المختار، ج ۱، ص ۵۷.
۷. أبی‌علی بیضای مغربی، الرسالة المستطرفة محققة ومعها والتعليقات المستطرفة، ج ۴، ص ۵۶.

گفتی است که برخی می‌گویند این رساله، برای متقی هندی است.^۱
۶. الهدية الندية للأمة المحمدية فيما جاء في فضل الذات المهدية نوشته شيخ مصطفى
بکری حنفی (۱۱۶۲ ق).^۲

مالکی‌ها

مالکی‌ها در بین علمای مذاهب، کمترین کتاب مستقل را درباره مهدویت نوشته‌اند؛ لذا چون سادات غماری^۳ ابتدا مالکی بودند آنان را جزو علمای مالکی آورده‌ایم. این کتاب‌ها عبارت‌اند از:

۱. الجواب المقنع المحرر فالرد على متن طغی و تجبر بدعوى أنه عيسى أو المهدي المنتظر^۴ نوشته محمد حبیب‌الله شنقیطی مالکی (۱۳۶۳ ق).^۵

۲. إبراز الوهم المکنون من کلام ابن خلدون أو المرشد المبدي لفساد طعن ابن خلدون فی احادیث المهدي نوشته محدث احمد بن محمد بن صدیق غماری (۱۳۸۰ ق).^۱ این کتاب ردیه‌ای است بر ابن خلدون که همه روایات امام مهدی عجل الله فرجه را تضعیف کرده است. مؤلف این کتاب را در یک مقدمه و ۲۹ فصل تدوین کرد و صد حدیث از پیامبر صلی الله علیه و آله، برای اثبات امام مهدی عجل الله فرجه نقل کرده است.^۶

۳. المهدي المنتظر نوشته محدث عبدالله بن محمد بن صدیق غماری (۱۴۱۳ ق). مؤلف، این کتاب را با یک تمهید، یک مقدمه، فصول متعدد و شش مسئله تدوین کرده است. او در تمهید می‌نویسد: «گمان کسی که منکر احادیث مهدی منتظر بودند را ابطال کردم و روایات مهدی عجل الله فرجه متواتر است و کسی که منکر آن باشد بدعت‌گذار و گمراه و جزو فرقه مبتدعه گمراه

۱. عبدالعلیم عبدالعظیم بستوی، المهدي المنتظر فی ضوء الأحادیث، ص ۱۳۲.

۲. إسماعیل بن محمد بابانی بغدادی، هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، ج ۲، ص ۴۵۰.

۳. احمد و عبدالله بن صدیق غماری ابتدا مالکی بودند و در نهایت تقلید را کنار گذاشتند و خود را مجتهد مطلق می‌دانستند و ردیه فراوانی بر وهابیت همچون البانی و دیگران نوشتند.

۴. عبدالفتاح بن السید عجمی مرصفی مصری، هداية القارى إلى تجويد كلام الباری، ج ۲، ص ۷۲۳: «هو العلامة الحافظ الحجة سیدی محمد حبیب‌الله بن الشیخ سیدی عبدالله ابن سیدی أحمد المشهور بما یأبى الجکنی ثم الیوسفی نسباً المالکی مذهباً الشنقیطی إقليمياً المدنی مهاجراً».

۵. أبی یعلی بیضای مغربی، الرسالة المستطرفة محققة و معها و التعليقات المستطرفة، ج ۴، ص ۵۶.

۶. خیرالدین زرکلی، الأعلام، ج ۱، ص ۲۳۵.

۷. آغا بزرگ طهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۲۸، ص ۲۸۹.

است)). او در مقدمه می‌آورد که یکی از استادان الازهر منکر امام مهدی عجل الله فرجه شده و اخبار مهدی عجل الله فرجه را ضعیف می‌داند و اگر از او سؤال شود کدام یک از حفاظ این احادیث را تضعیف کرده، نمی‌تواند پاسخ بدهد؛ چون احادیث مهدویت به تواتر رسیده است. او در ادامه عالمانی را نام می‌برد که قائل به تواتر احادیث مهدویت بودند و می‌گوید: «۳۸ نفر از صحابه و تابعین اخبار مهدی عجل الله فرجه را نقل کرده‌اند».

شافعی‌ها

علمای شافعی در بین مذاهب اهل سنت، بیشترین کتاب را درباره مهدویت نوشته‌اند که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

۱. ذکر المهدی و نعوته و حقیقه منخرجه و ثبوت نوشته ابونعیم اصفهانی (۴۲۰ ق) از بزرگان علمای شافعی.^۱ محدث فقیه، سید ابن طاووس (۶۶۴ ق) رحمه الله این کتاب را از مصنفات ابونعیم اصفهانی شمرده و می‌نویسد: ابونعیم اصفهانی چهل حدیث درباره امام مهدی عجل الله فرجه را در ۲۶ ورقه جمع کرد و اسمش را ذکر المهدی و نعوته و حقیقه منخرجه و ثبوت گذاشت.^۲ سید بن طاووس در ادامه از عبدالمحمود چنین نقل می‌کند: «ابونعیم در ابتدای این کتاب ۴۹ حدیث جمع کرده که پیامبر صلی الله علیه و آله، بشارت مهدی عجل الله فرجه را داده و اینکه حضرت از فرزندان حضرت فاطمه، علیها السلام و زمین را پر از عدل می‌کند».^۳

۲. الأربعون حدیثا فی المهدی نوشته ابونعیم اصفهانی (۴۲۰ ق) که چهل حدیث درباره مهدویت را در آن ذکر کرده است. محدث اربیلی رحمته الله، این کتاب را جزو مصنفات ابونعیم اصفهانی شمرده است و چهل حدیث این کتاب را ذکر کرده است.^۴ سیوطی هم این چهل حدیث را در کتاب العرف الوردی فی اخبار المهدی آورده است؛ چنانچه در مقدمه کتاب به این

۱. عبد الوهاب سبکی، طبقات الشافعية الكبرى، ج ۴ ص ۱۸: «احمد بن عبدالله بن أحمد بن إسحاق بن موسى بن مهران الإمام الجليل الحافظ أبو نعیم الأصبهانی الصوفی الجامع بین الفقه و التصوف و النهایة فی الحفظ و الضبط».

۲. سید علی بن موسی ابن طاووس، الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف، ج ۱، ص ۱۷۹: «وقد جمع الحافظ أبو نعیم کتابا فی ذلك نحو ست و عشرين ورقة من أربعين حدیثا و سماه کتاب ذکر المهدی و نعوته و حقیقه منخرجه و هذا من أعیان علماء الأربعة المذاهب».

۳. همان، ص ۱۸۱.

۴. علی بن عیسی اربلی، كشف الغمة فی معرفة الأئمة، ج ۲، ص ۴۶۷ تا ۴۷۵.

نکته اشاره می‌کند.

ظاهراً این دو کتاب ابونعیم اصفهانی، یکی است. آغا بزرگ تهرانی می‌نویسد: «رسالة فی أربعین حدیثاً فی أمر المهدي عليه السلام للحافظ أبي... ينقل عنه كثيرا الوزير علي بن عيسى الإربلي فی كشف الغمة. و الظاهر أنه الذي عبر عنه السيد ابن طاووس فی طرائفه بکتاب ذکر المهدي و نعوته و حقيقة مخرجه و ثبوته»^۱.

۳. البیان فی اخبار صاحب الزمان نوشته محمد بن یوسف گنجی شافعی (۶۵۸ ق).^۲ نویسنده، احادیث مهدویت را با نظم خاص و در ابواب مختلف و موضوعات گوناگون نقل کرده است. گنجی شافعی روایات مهدویت را در ۲۵ باب ذکر کرده است. باب اول را به نام «فی ذکر خروجه فی آخر الزمان» آغاز کرده و با نام‌گذاری باب آخر با عنوان «فی الدلالة علی جواز بقاء المهدي حياً»، مهدی موعود عليه السلام را برخلاف برخی از اهل سنت، متولد شده می‌داند. علامه حسن‌زاده آملی رحمته الله، درباره این کتاب می‌نویسد:

کتاب بیان درعین حال که صغیرالحجم است، بسیار عظیم‌النتفع است. این کتاب موجز، دارای فوایدی گران‌قدر و ارزشمند است و هرچند هر یک از ابواب آن را در امر صاحب‌الامر عليه السلام، اهمیتی بسزاست، لکن بعضی از ابواب به‌خصوص باب‌های دوم، هفتم، نهم، سیزدهم، بیست و چهارم و بیست و پنجم را شأنی دیگر و درخور دقت بیشتر و بهتر است.^۳

۴. عقد الدرر فی اخبار المنتظر نوشته یوسف بن یحیی مقدسی شافعی (۶۸۵ ق).^۴ او ۴۹۱ حدیث این کتاب را در دوازده باب تدوین کرده است. باب چهارم، چهار فصل، باب نهم، سه فصل و باب دوازدهم یک مقدمه و هشت فصل دارد. مقدسی شافعی در هر باب، روایات مرتبط با مهدویت اعم از نسل پیامبر بودن امام مهدی عليه السلام، نام، اخلاق و رفتار، کنیه، عدالت حضرت، خروج سفیانی، خسف بیداء (فرورفتن سفیانیان در زمین)، کرامات، شأن و مقامش، نمازگزاردن

۱. آغا بزرگ تهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۱۶، ص ۵۰ و ۵۱.

۲. إسماعیل بن محمد بابانی بغدادی، هدیة العارفین، ج ۲، ص ۱۲۷.

۳. حسن‌زاده آملی، نهج الولاية، ج ۱، ص ۹۳.

۴. آغا بزرگ تهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۱، ص ۷۹.

حضرت عیسیٰ علیه السلام پشت سرش، خروج دجال و حوادثی که اتفاق می افتد را نقل می کند.

۵. العرف الوردی فی اخبار المهدی نوشته سیوطی شافعی (۹۱۱ ق) از بزرگان علمای شافعی است.^۱ این کتاب در بردارنده ۲۵۳ روایت درباره مهدی، ظهور او و حوادث آخرالزمان است که مؤلف از منابع متعدد پیش از خود جمع آوری و با ذکر نام منابع، آن‌ها را نقل کرده است. سیوطی در مقدمه کتاب می نویسد: «چهل حدیث ابونعیم اصفهانی را خلاصه کردم و روایات دیگری را که وی نیاورده است، من افزوده‌ام و به صورت (ک) رمزگزاری کرده‌ام».^۲

۶. القول المختصر فی علامات المهدی المنتظر نوشته مفتی شافعی ابن حجر هیتمی شافعی (۹۷۴ ق).^۳ او کتاب را به سه باب و یک خاتمه تقسیم کرده است که در باب اول درباره نشانه‌ها و اوصاف خاصی اشاره می کند که در روایات درباره مهدی موعود علیه السلام آمده است که مجموعاً ۶۲ نشانه درباره او از پیامبر صلی الله علیه و آله ذکر می کند.^۴ وی در باب دوم و سوم روایاتی را آورده است که صحابه، تابعین و تابع تابعین درباره امام مهدی علیه السلام نقل می کنند که مجموعه ۳۹ نشانه درباره او از صحابه و ۵۶ نشانه از تابعین و تابع تابعین ذکر می کند^۵ و در خاتمه کتاب درباره مهدی و مهدیون، خروج آن حضرت قبل عیسی، نزول عیسی، خروج یاجوج و ماجوج، دابه الارض و ... مطالبی را از احادیث و گفتار علما نقل می کند.^۶

دیگر علمای شافعی درباره مهدویت کتاب‌هایی را نوشته‌اند؛ همچون جزء فی ذکر المهدی نوشته ابن کثیر (۷۷۴ ق)،^۷ ارتقاء الغرف نوشته سخاوی (۹۰۲ ق)،^۸ العرف الوردی فی دلائل

۱. ظاهر سلیمان حموده، جلال‌الدین السیوطی عصره و حیات، ص ۴۰۱ و آغا بزرگ طهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۲۸، ص ۲۸۹.

۲. عبدالرحمن بن ابی بکر سیوطی، العرف الوردی فی الاخبار المهدی، ص ۱۵.

۳. اسماعیل بن محمد بابانی بغدادی، هدیه العارفین، ج ۱، ص ۱۴۶ و آغا بزرگ طهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۲۸، ص ۲۸۹.

۴. ابن حجر هیتمی، المختصر فی علامات المهدی المنتظر، ص ۲۱ تا ۴۳.

۵. همان، ص ۴۷ تا ۶۸.

۶. همان، ص ۷۰ تا ۸۴.

۷. اسماعیل ابن کثیر دمشقی، البداية والنهاية، ج ۱۹، ص ۶۳: «وَقَدْ أَفْرَدْتُ فِي ذِكْرِ الْمَهْدِيِّ جُزْءًا عَلَى حِدَّةٍ».

۸. اسماعیل بن محمد عجلونی، كشف الخفاء، ج ۲، ص ۳۴۷: «ورد ذكره في أحاديث أفردتها بعض الحفاظ بالتأليف؛ منهم الحافظ السخاوي في كتاب سماه ارتقاء الغرف».

المهدی^۱ نوشته عبدالرحمان بن مصطفی العیدروس یمنی شافعی (۹۴۴ ق) و القطر الشهیدی فی أوصاف المهدی نوشته احمد بن احمد حلوانی شافعی (۱۳۰۸ ق).^۲

حنبل‌ها

برخی از علمای حنبلی درباره امام مهدی علیه السلام، کتاب‌هایی نوشته‌اند که عبارت‌اند از:

۱. الأحادیث الواردة فی المهدی نوشته ابوبکر أحمد بن أبی خیثمة حنبلی (۲۷۹ ق).^۳ سهیلی در الروض الأنف از این کتاب سخن گفته است.^۴
۲. جزء فی المهدی نوشته ابوالحسین احمد بن جعفر حنبلی (۳۳۶ ق) معروف به ابن منادی از بزرگان حنبله.^۵ ابن حجر عسقلانی به این کتاب اشاره کرده است.^۶ سید ابن طاووس می‌نویسد: «۳۴ حدیث در این رساله جمع کرده است». ^۷ ابن طاووس در ادامه می‌آورد: «هجده حدیث در این کتاب درباره خروج امام مهدی علیه السلام، و ظهورش وجود دارد و حضرت از فرزندان حضرت فاطمه، علیها السلام است و زمین را پر از عدل می‌کند و ابن منادی کمال حضرت و سیره و ولایتش را هم ذکر کرد». ^۸
۳. أخبار المهدی نوشته حسن بن محمد نابلسی حنبلی (۷۷۲ ق). ابن حجر عسقلانی می‌نویسد: «و رأیت بخطه کتابا جمعه فی أخبار المهدی الذی یخرج فی آخر الزمان». ^۹ زرکلی وهابی هم اخبار المهدی را از آثار او شمرده است.^{۱۰}
۴. فرائد فوائد الفکر فی الإمام المهدی المنتظر نوشته مرعی بن یوسف کرمی حنبلی (۱۰۳۳

۱. إسماعیل بن محمد بابانی بغدادی، هدیه العارفین، ج ۱، ص ۵۵۴.

۲. همان، ص ۱۹۲.

۳. ابن أبی یعلی درباره او می‌نویسد: «وكان ثقة عالما متقنا حافظا بصيرا بأيام الناس راوية للأدب». (محمد بن محمد ابن أبی یعلی، طبقات الحنابلة، ج ۱، ص ۴۴)

۴. عبدالرحمان بن عبدالله سهیلی، الروض الأنف فی شرح السیرة النبویة لابن هشام، ج ۲، ص ۲۷۹.

۵. ابن أبی یعلی درباره او می‌نویسد: «وَ كَانَ ثِقَةً أَمِينًا ثَبَتًا صَدُوقًا وَرَعَا حِجَّةً فِيمَا يَرُويهِ مُحَصِّلا لِمَا يَحْكِيهِ صَنَفَ كِتَابًا كَثِيرَةً وَ جَمَعَ عُلُومًا». (محمد بن محمد ابن أبی یعلی، طبقات الحنابلة، ج ۲، ص ۳)

۶. ابن حجر عسقلانی، فتح الباری، ج ۱۳، ص ۲۱۳.

۷. سید علی بن موسی ابن طاووس، الطوائف فی معرفة مذاهب الطوائف، ج ۱، ص ۱۸۰.

۸. همان، ص ۱۸۱.

۹. ابن حجر عسقلانی، الدرر الكامنة، ج ۲، ص ۱۴۴.

۱۰. خیرالدین زرکلی، الأعلام، ج ۲، ص ۲۱۶.

ق).^۱ نویسنده روایات و اخبار پراکنده و راجح درباره مهدویت را از محدثان و علمای بزرگ نقل کرده و درصدد جمع آنها برآمده است. مطالب کتاب در هفت باب جمع‌آوری شده است. در باب اول، حقیقت ظهور امام مهدی علیه السلام، را بیان کرده و در باب دوم نام و صفت امام مهدی علیه السلام، را بیان کرده و در باب سوم، علامات ظهور آن بزرگوار را بیان می‌کند. چگونگی بیعت و محل آن را در باب چهارم، بررسی می‌کند و محل خروج آن حضرت نیز بیان می‌شود. باب پنجم، درباره فتنه‌های قبل و بعد از ظهور را بیان کرده و در باب ششم، همراهی حضرت عیسی علیه السلام، با آن بزرگوار را بیان کرده است. نویسنده در باب هفتم کتاب درباره وفات و مدت حکومت آن حضرت، روایات را دسته‌بندی کرده و ارائه می‌دهد. این کتاب با تحقیق و مقدمه طولانی سامی‌الغریری چاپ شده است.

۵. مرآة الفکر فی المهدی المنتظر نوشته مرعی بن یوسف کرمی حنبلی (۱۰۳۳ ق).^۲

غیر مقلدین و وهابیت

برخی از علمای غیر مقلد همچون امیر صنعانی و شوکانی و علمای وهابی همچون صدیق حسن خان قنوجی و تویجری درباره امام مهدی علیه السلام، کتاب‌هایی نوشته‌اند که از باب نمونه به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. جواب عن سؤال فی المهدی نوشته امیر صنعانی (۱۱۸۲ ق) که غیر مقلد^۳ است. این کتاب را درباره مهدویت نوشته است.^۴ امیر صنعانی در این کتاب روایات خروج امام مهدی علیه السلام، را آورده و اینکه از آل محمد صلی الله علیه و آله است و در آخر زمان ظهور می‌کند و قبل از خروج دجال خروج می‌کند.^۵

۲. التوضیح فی تواتر ما جاء فی المنتظر و الدجال و المسیح که نوشته امام غیر مقلدین شوکانی (۱۲۵۰ ق) است.^۶ شوکانی می‌گوید: «احادیث درباره امام مهدی علیه السلام، پنجاه حدیث

۱. همان، ج ۷، ص ۲۰۳. إسماعیل بن محمد بابانی بغدادی، هدیه العارفین، ج ۲، ص ۴۲۷.

۲. همان.

۳. محمد بن علی شوکانی، البدر الطالع، ج ۲، ص ۱۳۳. این تذکر لازم است که امیر صنعانی غیر مقلد است؛ ولی ردیه‌ای بر وهابیت به نام إرشاد ذوی الألباب إلی حقیقة أقوال ابن عبدالوهاب نوشته است.

۴. محمد صدیق خان قنوجی، الإذاعة لما کان وما یکون بین یدی الساعة، ص ۱۵۱.

۵. همان.

۶. همان، ص ۱۵۰ و ۱۵۱ و محمد شمس‌الحق عظیم‌آبادی، عون المعبود شرح سنن أبی داود، ج ۱۱، ص ۴۵۸. شوکانی گرچه غیر مقلد است، با وهابیت افتراقاتی دارد.

است و در این پنجاه حدیث، احادیث صحیح، حسن و ضعیف منجبر است که بدون شک به حد تواتر می‌رسد. او می‌افزاید: «احادیث درباره مهدی علیه السلام، از صحابه بسیار نقل شده و در حکم رفع (نقل از پیامبر) است؛ چون مجالی برای اجتهاد در این مسائل نیست»^۱.

۳. الدر المنضود فی ذکر المهدی الموعود نوشته محمد صدیق خان قنوجی وهابی^۲ (۱۳۰۷ ق).^۲

۴. تحدیق النظر فی أخبار المهدی المنتظر نوشته محمد بن عبدالعزیز بن مانع وهابی (۱۳۸۵ ق). نویسنده در دو فصل و یک خاتمه این کتاب را تألیف کرد. در فصل اول ۲۱ حدیث درباره بشارت به امام مهدی علیه السلام، آورده است و در فصل دوم اسامی مدعیان مهدویت را آورده است.

۵. الاحتجاج بالأثر علی من أنکر المهدی المنتظر نوشته حمود بن عبدالله تویجری وهابی (۱۴۱۳ ق). تویجری این کتاب را ردیه بر عبدالله بن زید بن محمود وهابی زده که منکر خروج امام مهدی علیه السلام، بود و قائل بود اخبار مهدویت موضوع و جعلی است.^۴ بن باز وهابی هم بر این کتاب مقدمه‌ای نوشته است.

۶. إقامة البرهان فی الرد علی من أنکر خروج المهدی و الدجال و نزول المسیح فی آخر الزمان نوشته تویجری وهابی. این کتاب ردیه بر عبدالکریم خطیب است که منکر خروج امام مهدی علیه السلام و خروج دجال و نزول حضرت عیسی علیه السلام، بود.

وهابی‌های دیگری همچون عبدالمحسن بن حمد العباد دو کتاب به نام الرد علی من کذب بالأحادیث الصحيحة الواردة فی المهدی و عقیده أهل السنة و الأثر فی المهدی المنتظر نوشته است. عبدالله بن سلیمان المشعلی مختصر الأخبار المشاعة فی أشراف الساعة و أخبار المهدی و محمد بن احمد بن إسماعیل نیز المقدم المهدی حقیقة لا خرافة و المهدی وفقه أشراف الساعة را نوشته است.

۱. محمد صدیق خان قنوجی، الإذاعة لما كان وما يكون بین یدی الساعة، ص ۱۵۰ و ۱۵۱.

۲. محمد صدیق خان خودش را اهل حدیث معرفی می‌کند؛ ولی او غیر مقلد و افکارش در توحید و شرک همان افکار و منهج وهابیت است.

۳. أبی‌یعلی بیضای مغربی، الرسالة المستطرفة محققة و معها و التعليقات المستطرفة، ج ۴، ص ۵۶.

۴. کتابش به نام لا مهدی ینتظر بعد الرسول محمد خیر البشر است.

فهرست منابع

١. ابن أبى يعلى، محمد بن محمد، طبقات الحنابلة، محقق: محمد حامد الفقى، بيروت، دارالمعرفة.
٢. ابن أبى شيبه، عبدالله، المصنّف فى الأحاديث والآثار، تحقيق: كمال يوسف الحوت، رياض، مكتبة الرشد، ١٤٠٩ ق.
٣. ابن باز، عبدالعزيز بن عبدالله، مجموع فتاوى، محقق: محمد بن سعد الشويرع.
٤. ابن حجر عسقلانى، احمد، الدرر الكامنة فى أعيان المائة الثامنة، محقق: محمد عبدالمعيد صنان، هند، حيدرآبادف مجلس دائرة المعارف العثمانية، ج ٢، ١٣٩٢ ق.
٥. ———، تهذيب التهذيب، هند، مطبعة دائرة المعارف النظامية، ١٣٢٦ ق.
٦. ———، فتح البارى شرح صحيح البخارى، بيروت، دار المعرفة، ١٣٧٩ ق.
٧. ابن حجر هيثمى، احمد بن محمد، الصواعق المحرقة على أهل الرفض والضلال والزندقه، تحقيق: عبدالرحمن بن عبدالله التركى و كامل محمد الخراط، بيروت، مؤسسة الرسالة، ١٤١٧ ق.
٨. ابن حجر هيثمى، احمد بن محمد، المختصر فى علامات المهدي المنتظر، قاهره، مكتبة القران.
٩. ابن حنبل شيبانى، أحمد، مسند أحمد بن حنبل، تحقيق: شعيب الأرنؤوط و عادل مرشد و ديكران، بيروت، مؤسسة الرسالة، ١٤٢١ ق.
١٠. ابن طاووس، على بن موسى، الطوائف فى معرفة مذاهب الطوائف، قم، خيام، ١٤٠٠ ق.
١١. ابن عابدين، محمد امين بن عمر (١٢٥٢)، رد المحتار على الدر المختار، بيروت، دارالفكر، ج ٢، ١٤١٢ ق.
١٢. ابن قيم جوزيه، محمد بن أبى بكر، المنار المنيف فى الصحيح والضعيف، محقق: عبدالفتاح أبوغدة، حلب، مكتبة المطبوعات الإسلامية، ١٣٩٠ ق.
١٣. ابن كثير دمشقى، اسماعيل، البداية و النهاية، تحقيق: عبدالله بن عبدالمحسن التركى، دار هجر، ١٤١٨ ق.
١٤. ابن ماجه قزوينى، محمد، سنن ابن ماجه، تحقيق: محمد فؤاد عبدالباقي، دار إحياء الكتب العربية.
١٥. ابوداود سجستانى، سليمان، سنن أبى داود، تحقيق: محمد محيى الدين عبدالحميد، بيروت، المكتبة العصرية.

۱۶. اربلی، علی بن عیسی، كشف الغمة فی معرفة الأئمة، تبریز، بنی هاشمی، ۱۳۸۱ ق.
۱۷. آبری سجستانی، محمد بن الحسین، مناقب الإمام الشافعی، محقق: جمال عزون، الدار الأثرية، ۱۴۳۰ ق.
۱۸. بابانی بغدادی، إسماعیل بن محمد، هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، استانبول، طبع بعناية وكالة المعارف الجلیلة فی مطبعتها البهية، ۱۹۵۱ م.
۱۹. برزنجی، محمد بن رسول، الإشاعة لأشراط الساعة، محقق: حسین محمد علی شكري، بیروت، دارالمنهاج، ج ۳، ۱۴۲۶ ق.
۲۰. بستوی، عبدالعظیم عبدالعظیم، المهدي المنتظر فی ضوء الأحاديث والآثار الصحيحة و أقوال العلماء و آراء الفرق المختلفة، مکه، المكتبة الملكية، ۱۴۲۰ ق.
۲۱. بیضای مغربی، أبی یعلی، الرسالة المستطرفة محققة ومعها والتعليقات المستطرفة.
۲۲. ترمذی، محمد، سنن الترمذی، تحقیق: بشار عواد معروف، دارالغرب الإسلامي، بیروت، ۱۹۹۸ م.
۲۳. تویجری، حمود بن عبدالله، إتحاف الجماعة بما جاء فی الفتن و الملاحم و أشراط الساعة، ریاض دار الصمیعی، ج ۲، ۱۴۱۴ ق.
۲۴. تویجری، حمود بن عبدالله، الاحتجاج بالأثر علی من أنكر المهدي المنتظر، ریاض، الرئاسة العامة لإدارات البحوث العلمية والإفتاء والدعوة والإرشاد، ۱۴۰۳ ق.
۲۵. حاکم نیشابوری، محمد، المستدرک علی الصحیحین، تعلیق: محمد بن أحمد ذهبی، تحقیق: مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمية، ۱۴۱۱ ق.
۲۶. حسن زاده آملی، حسن، نهج الولاية، قم، قیام.
۲۷. حسنی فاسی، محمد بن أحمد، ذیل التقیید فی رواة السنن و الأسانید، تحقیق: کمال یوسف الحوت، بیروت، دارالکتب العلمية، لبنان، ۱۴۱۰ ق.
۲۸. حموده، طاهر سلیمان، جلال الدین السیوطی عصره و حیاته و آثاره و جهوده فی الدرس اللغوی، بیروت، المكتب الاسلامی، ۱۴۱۰ ق.
۲۹. خیرالدین زرکلی، الأعلام، بیروت، دارالعلم للملایین، ج ۱۵، ۲۰۰۲ م.
۳۰. زرقانی مالکی، محمد بن عبدالباقي، شرح الزرقانی علی المواهب اللدنیة بالمنح المحمدیة، دارالکتب العلمية، ۱۴۱۷ ق.
۳۱. سبکی، عبدالوهاب بن تقی الدین، طبقات الشافعية الكبرى، تحقیق: محمود محمد الطناحی و عبدالفتاح محمد الحلوی، هجر للطباعة و النشر و التوزیع، ج ۲، ۱۴۱۳ ق.

٣٢. سخاوى، محمد بن عبدالرحمن، فتح المغيـث بشرح الفية الحديث للعراقى، تحقيق: على حسين على، مصر، مكتبة السنة، ١٤٢٤ ق.
٣٣. سفارينى حنبلى، محمد بن أحمد، لوايح الأنوار البهية وسواطع الأسرار الأثرية لشرح الدرّة المضنية فى عقد الفرقة المرضية، دمشق، مؤسسة الخافقين و مكتبتها. ج ٢، ١٤٠٢ ق.
٣٤. سهيلي، عبدالرحمن بن عبدالله، الروض الأنف فى شرح السيرة النبوية لابن هشام، تحقيق: عمر عبدالسلام السلامى، بيروت، دار إحياء التراث العربى، ١٤٢١ ق.
٣٥. سيوطى، عبدالرحمن بن أبى بكر، العرف الوردى فى الاخبار المهدى، محقق: مهدي اكبرنژاد، تهران، هستى نما، ١٤٢٩ ق.
٣٦. _____، الحاوى للفتاوى، بيروت، دارالفكر للطباعة و النشر، ١٤٢٤ ق.
٣٧. شوكانى، محمد بن على، البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، بيروت، دارالمعرفة.
٣٨. صنعانى، عبدالرزاق، المصنف، تحقيق: حبيب الرحمن أعظمى، هند، المجلس العلمى، ج ٢، ١٤٠٣ ق.
٣٩. طهرانى، آغا بزرك، الذريعة الى تصانيف الشيعة، بيروت، دار الاضواء.
٤٠. عجلونى، إسماعيل بن محمد، كشف الخفاء و مزيل الإلباس، تحقيق: عبد الحميد بن أحمد هنداوى، المكتبة العصرية، ١٤٢٠ ق.
٤١. عضو ملتقى أهل الحديث، الوفيات و الأحداث، آخر تحديث بتاريخ: ٢٠ ربيع الأول ١٤٣١ ق.
٤٢. عظيم آبادى، محمد شمس الحق، عون المعبود شرح سنن أبى داود، تحقيق: عبدالرحمن محمد عثمان، مدينه منوره، المكتبة السلفية، ج ٢، ١٣٨٨ ق.
٤٣. قرطبى، محمد بن أحمد، التذكرة بأحوال الموتى و أمور الآخرة، تحقيق و دراسة: الصادق بن محمد بن إبراهيم، رياض، مكتبة دارالمنهاج للنشر و التوزيع، ١٤٢٥ ق.
٤٤. قرطبى، محمد، الجامع لأحكام القرآن، تحقيق: هشام سمير البخارى، رياض، دار عالم الكتب، ١٤٢٣ ق.
٤٥. قنوجى، محمد صديق خان، الإذاعة لما كان و ما يكون بين يدي الساعة، بيروت، دار ابن حزم، ١٤٢١ ق.
٤٦. كتانى، محمد، نظم المتناثر من الحديث المتواتر، تحقيق: شرف حجازى، مصر، دارالكتب السلفية، ج ٣.

كتاب شناسی مهدویت در اهل سنت ■ ۱۰۷

۴۷. لکنوی، محمد عبدالحی، التعليق الممجد علی موطأ محمد، تعليق و تحقیق: تقی الدین الندوی، ناشر: دار القلم، دمشق، ج ۴، ۱۴۲۶ ق.
۴۸. مبارکفوری، عبدالرحمن، تحفة الأhoodی بشرح جامع الترمذی، بیروت، دارالکتب العلمیة.
۴۹. مرصفی مصری، عبدالفتاح بن السید عجمی، هداية القاری إلى تجويد کلام الباری، المدینة المنورة، مكتبة طيبة، ج ۲.
۵۰. مروزی، نعيم بن حماد، کتاب الفتن، تحقیق: سمیر أمين الزهیری، القاهرة، مكتبة التوحيد، ۱۴۱۲ ق.
۵۱. مزی، یوسف بن عبدالرحمن، تهذيب الكمال فی أسماء الرجال، تحقیق: بشار عواد معروف، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۰ ق.